

The article is dedicated to the consideration of a concept and maintenance of principle of cleverness of terms of criminal proceeding. The criteria of decision of cleverness of terms of criminal proceeding taking into account the norms of CPC of Ukraine 2012 and judicial practice of European Court on human rights are probed.

Keywords: criminal proceeding, principle of criminal proceeding, clever terms.

О.М. Гаргат-Українчук

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри

кримінального права, процесу і

криміналістики

Івано-Франківського факультету

Національного університету

«Одеська юридична академія»

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРЕЗУМПЦІЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Класифікація, яка використовується для дослідження правових презумпцій, виступає як один із способів пізнання досліджуваного правового явища та є логічним процесом віднесення конкретної презумпції до того або іншого виду за певними критеріями або підставами. Мета класифікації правових презумпцій полягає у глибокому та детальному вивченні цього правового явища. Класифікація презумпцій дозволяє глибше зрозуміти їх роль у правовому регулюванні, виявити їх суть і виробити конкретні рекомендації з їх практичного використання.

На сьогодні в юридичній літературі існує безліч класифікацій правових презумпцій, які проводяться за різними підставами, що дозволяє всебічно вивчити наявні в чинному законодавстві України презумпції. При цьому наявність декількох критеріїв розмежування того або іншого явища дає можливість більш суттєво його дослідити.

Однією із основних підстав для розмежування презумпцій в цілому є факт їх правового закріплення. Залежно від їх закріплення в законодавчих

актах, презумпції поділяються на фактичні і правові.

Під фактичною презумпцією (*praesumptiones facti seu hominis*) розуміють припущення, які не закріплені в законодавстві і, як наслідок, не мають юридичного значення. Поряд із цим, В.А. Ойгензіхт фактичну презумпцію вважає загальною, суспільною, неправовою [1, с.3, 53]. Правовою презумпцією є припущення, які закріплені нормами правових актів.

Д.М. Щокін заперечує доцільність виділення цієї класифікації презумпцій, вважаючи її умовною та вказуючи на те, що фактична презумпція знаходиться поза сферою права, не має абсолютно ніякого значення і є шкідливою для права [2, с.61]. У зв'язку з цим, потребує уточнення положення М.С. Строговича, який зазначав, що фактичні презумпції за своєю природою ні презумпціями, ні непрямими доказами не виступають, оскільки містять приблизні узагальнення, які завжди потребують перевірки за допомогою доказів. Ніяких природних презумпцій, якими, як правило, керується суд при встановленні фактичних обставин справи, не існує, права на існування в кримінальному процесі вони не мають. Фактична презумпція є правилом, але не юридичним, не обов'язковим для внутрішнього переконання судді [3, с.185].

Протилежної думки притримується О.А. Кузнєцова, яка відзначає, що фактичні презумпції використовуються законодавцем як підстави для виникнення правових норм. При цьому, правозастосовча діяльність, як і будь-яка інша розумова діяльність, не може не використовувати фактичні презумпції [4, с.102-103]. Правомірність використання фактичних презумпцій у кримінальному процесі обґрунтовується Л.М. Васильєвим, який визначає фактичні презумпції як вироблені суспільно-історичною практикою людства історичні та достовірні знання про розвиток природи, суспільства і судження, свідомо використовувані слідчим і суддею переважно у формі дедуктивного руху думки з метою дослідження обставин, необхідних для здійснення правосуддя у кримінальній справі в точній відповідності до закону [5, с. 99].

Звичайно, що фактичні презумпції не закріплені в нормах права і не мають обов'язкового характеру, оскільки є судженнями правового

життєвого досвіду. Водночас, не можна погодитися з тим, що фактичні презумпції носять неправовий характер, оскільки, по-перше, потрібно розрізняти форму та зміст презумпції і, по-друге, фактичну презумпцію неможливо ототожнювати з гіпотезами і версіями, які використовуються в процесі доказування у кримінальних справах.

Практична діяльність особи, що провадить дізнання, слідчого, прокурора та судді неможлива без використання фактичних презумпцій, які, на думку Н.В. Жогіна, дозволяють осмислено та цілеспрямовано відбирати необхідний практичний матеріал, попередньо його оцінювати, правильно намічати гіпотези для подальшого дослідження [6, с.363].

А.В. Федотов поділяє фактичні презумпції на два види: 1) пошукові фактичні презумпції; 2) оціночні фактичні презумпції [7, с.87; 8, с.48]. Крім того, В.К. Бабаєв поділяє фактичні презумпції на: 1) презумпції, які утворилися і відображають звичайний порядок відносин, незалежно від права, але знаходять своє застосування в судово-слідчій практиці; 2) презумпції, що утворилися у зв'язку із правозастосовчою діяльністю [9, с.44-45].

Особливу увагу потрібно звернути на застосування фактичних презумпцій при доказуванні загальновідомих фактів. Загальновідомі факти виводяться з таких фактичних припущень, які спростовуються в окремих випадках. Наприклад, при наявності снігу, який щойно випав, наявності якого-небудь освітлення та інших ситуацій може бути можливим й те, що конкретна людина ті або інші обставини вчинення злочину бачила краще. Особлива група загальновідомих фактів об'єднує історичні, географічні, кліматичні та інші обставини, які широко відомі населенню.

Правова презумпція – це презумпція, яка утворилася в повсякденному житті людини, закріплена в правовій нормі та має юридичне значення. Прикладом таких презумпцій є припущення батьківства, закріплене нормами сімейного законодавства. Життєвий досвід встановив правило, згідно з яким є всі підстави припускати батьком дитини особу, яка до народження дитини спільно проживала з його матір'ю і вела з нею спільне господарство. Дане припущення було сприйняте законодавцем і одержало нормативне закріплення.

Враховуючи вище наведене, класифікація презумпцій на юридичні і фактичні є виправданою, оскільки вона відображає їх значення і зміст в кримінальному процесі України.

За сферою дії презумпцій у галузях права вони поділяються на загально-правові, міжгалузеві та галузеві. Презумпції поширюють свою дію на конкретні інститути та галузі права, на декілька галузей або право в цілому.

Міжгалузеві презумпції розповсюджують свою дію на декілька галузей права. В.К. Бабаєв і В.О. Морквін зазначають, що відносини, на які розповсюджуються презумпції, повинні бути у цьому випадку подібними та в якості прикладу наводять презумпцію вини заподіювача шкоди, яка діє в цивільному та трудовому праві [9, с. 58; 10, с.15].

Презумпції, які діють тільки в певній галузі права, називаються галузевими. Вони формуються з урахуванням конкретної галузі суспільних відносин, які виступають предметом регулювання галузі права і мають зворотній вплив на її формування.

За можливістю спростування презумпції можна класифікувати на спростовні і неспростовні. Як вказує В.І. Камінська, спростовна презумпція (*praesumptiones juris*) – це презумпція, відносно якої допускається можливість її спростування; вона, будучи приблизним узагальненням, обов'язково припускає виключення. Неспростовна презумпція (*praesumptiones juris et de jure*) – це презумпція, спростування якої не допускається. Вона поширює свою дію на всі випадки, незважаючи на те, що в числі узагальнених нею випадків неминуче зустрічаються такі, які свідомо не відповідають тому, що в ній сказано [11, с.51]. На думку В.К. Бабаєва та О.О. Кримова, правило, закріплене неспростовною презумпцією, визнається істинним і спростуванню не підлягає [9, с.46; 12, с. 69].

Я.Б. Левенталь вважає, що специфічною особливістю спростовних правових презумпцій є їх здатність у більшості випадків вказувати не тільки на те, на кому лежить обов'язок їх спростування, але і його способи [13, с.60].

Окрему увагу слід звернути увагу на класифікацію правових презумпцій, запропоновану А.В. Федотовим, який поділяє юридичні

презумпції на два види: спростовні та неспростовні, кожна з яких, у свою чергу, поділяється на два підвиди: презумпції загальні та спеціальні [8, с.48-49]. У цьому випадку, відбувається поєднання двох критеріїв класифікації вказаних правових явищ: сфери дії презумпцій і можливості її спростування, що дозволяє детальніше вивчити дію різних видів презумпцій на практиці.

Юридичне значення неспростовних презумпцій полягає в тому, що вони, перш за все, слугують суспільним інтересам і продиктовані потребами слідчої та судової практики. Кількість таких ситуацій обмежена законодавцем і встановлена з метою максимальної охорони прав громадян.

Аналіз правових норм і практична діяльність судово-слідчих органів яскраво свідчать про те, що правові презумпції в кримінальному процесі мають і матеріально-правове, і процесуальне значення. Здійснюючи спробу вирішення питання щодо підстав такої класифікації, В.І. Камінська зазначає, що спростовні презумпції мають бути віднесені до процесуальних норм, а неспростовні – до норм матеріального права, та пропонує відносити до процесуальних лише ті презумпції, які мають своїм змістом визнання якої-небудь обставини [11, с.50]. Проте, напевно чи запропоновані критерії відображають специфіку процесуального і матеріального права, у зв'язку з чим наведена позиція І.А. Лібусом і В.А. Ойгензіхтом була піддана різкій критиці [13, с.59; 1, с.25].

Всі вищезгадані позиції аргументовано піддав критиці В.К. Бабаєв, який звернув увагу, що при розмежуванні презумпцій на матеріально-правові та процесуальні потрібно виходити, перш за все, з підстав розмежування галузей права на матеріальні і процесуальні та зі службової ролі презумпцій [9, с.49-54]. Подібну точку зору висловлюють Л.А. Астемірова та О.О. Кримов, які зазначають, що необхідно розрізняти кримінально-правові та процесуальні презумпції, наводячи в якості прикладу презумпцію невинуватості [14, с.10; 12, с.75].

У юридичній літературі відсутня єдність думок стосовно сутності матеріально-правової та процесуальної презумпції. Так, В.А. Ойгензіхт вказує, що процесуальна норма може впливати із норм матеріального права, навіть з тих, у яких закладена матеріально-правова презумпція.

Однак, у цьому випадку вони є не тотожними, а різними презумпціями, оскільки це не різні аспекти однієї презумпції, а різні сторони однієї норми, що сприяли виникненню двох різних презумпцій [1, с.28]. Таку думку поділяє й Є.Ю. Веденєєв, який пропонує схожі правові припущення називати однією комплексною презумпцією [15, с.44]. Очевидно, така точка зору вказаних науковців, надмірно ускладнює сферу правових презумпцій і робить її малозрозумілою.

Однак, щодо вирішення характеру співвідношення матеріально-правової та процесуальної презумпцій, то правильною потрібно визнати думку В.К. Бабаєва про те, що немає припущень, за наявності матеріально-правового, не мали б процесуального значення, але є припущення, що мають тільки процесуальне значення [9, с.57]. Процесуальне значення презумпції в юридичній літературі зазвичай не викликає заперечень. Як зазначає В.Д. Арсенєв, факти, що презюмуються в матеріальному праві, не підлягають доказуванню в процесі [16, с.99]. Тобто будь-яка презумпція впливає на розподіл обов'язку доказування, але останній є не правовою презумпцією, а перш за все, висновком, який впливає з неї, причому не завжди очевидним та не завжди обов'язковим. Можна погодитися із думкою М. Гурвіча про те, що презумпція полегшує обов'язок доказування та є способом звільнення від нього [17, с.9]. У той же час, матеріально-правовий аспект презумпції полягає у встановленні певного юридичного факту, що впливає на зміст матеріального правовідношення. Завдяки дії матеріально-правових презумпцій учасники такого правовідношення у відповідних випадках зобов'язані визнати презумптивний факт і відповідним чином будувати свою подальшу поведінку. Цим забезпечується впорядкованість суспільних відносин. Названа властивість дозволяє матеріально-правовій презумпції регулювати вельми складні групи суспільних відносин.

Отже, потрібно вважати правильною класифікацію презумпцій на матеріально-правові і процесуальні залежно від їх закріплення в матеріальному або процесуальному праві, але з урахуванням їх значення у правовому регулюванні.

Окрему увагу при здійсненні класифікації правових презумпцій необхідно звернути на їх поділ на прямі та непрямі, оскільки підставою

такої класифікації є форма їх правового закріплення. Пряма презумпція прямо передбачена правовою нормою. Як відзначає В.П. Феннич, часто в таких нормах можна зустріти вирази на зразок «поки не доведено інше», «вважається», «якщо не доведе», «припускається» тощо [18, с.427]. Прикладом прямого закріплення слугують презумпція невинуватості (ч. 1 ст. 62 Конституції України) та презумпція істинності вироку, що набрав законної сили (ст. 323 КПК України). Непряма презумпція, як вважають В.К. Бабаєв і В.А. Ойгензіхт, – це така презумпція, де презумптивне положення не викладається безпосередньо в нормі права, але його можна вивести шляхом умовиводу [9, с.17; 1, с.42]. Є.Ю. Веденєєв вказує на тенденцію збільшення непрямих презумпцій в сучасному праві [15, с.46]. В.І. Камінська, формулюючи визначення поняття презумпції, відзначає, що презумпція може бути виражена в правовій нормі прямо або побічно [11, с.3]. Однак, ця класифікація презумпцій не набула широкого поширення в юридичній літературі, і, як наслідок, суть прямої та непрямой презумпції практично не розглядалася науковцями.

Характерним для всіх наукових досліджень, які стосуються непрямих презумпцій є те, що у більшості випадків ученими не наводяться критерії виявлення непрямой презумпції у нормі права в процесі її тлумачення. Саме з відсутністю вказаного критерію О.А. Кузнєцова пов'язує проблему нестабільності самих непрямих презумпцій, яка породжує їх нестійку систему [19, с.108]. У цьому аспекті варто звернути увагу на поодинокі випадки визначення чітких критеріїв виявлення непрямих презумпцій. Так, В.К. Бабаєв зазначає, що при непрямому закріпленні презумпцій у гіпотезі правової норми закріплений факт дії презумпції, але сам презюмований факт у ній не відображений [9, с.18]. Серед непрямих презумпцій В.А. Ойгензіхт виділяє так звані «приховані (латентні) презумпції», при закріпленні яких у нормі права відсутня вказівка про розподіл обов'язку доказування (наприклад, презумпція добросовісності набувача речі) [1, с.42].

При виявленні непрямих презумпцій необхідно виходити з того, що в нормі права міститься вказівка тільки на презюмований факт, а факти-підстави дії цієї презумпції дійсно потрібно виводити шляхом тлумачення змісту норми права, в якій закріплений такий презюмований факт. Тобто,

у цьому випадку, завжди в змісті норми права, в якій закріплена непряма презумпція, будуть наявні два види фактів: факти-підстави дії презумпції (неочевидний факт) та презюмований факт (очевидний факт). Тим більше, цього вимагають логічні ознаки презумпції, без яких останні не можуть існувати, – наявність причинно-наслідкового зв'язку між презюмованим фактом і фактами підстави дії презумпцій. Вказані ознаки є мінімальною кількістю фактів із конструкції доказових презумпцій, що завжди повинна бути наявні в змісті правової норми. На це звертають увагу Н. С. Караніна та О.А. Кузнєцова, на думку яких, непрямі презумпції мають таку ж логічну структуру, що й прямі [20, с.99; 19, с.108].

На підставі наведеного, прямі та непрямі презумпції мають право на існування, оскільки вони відіграють важливу роль саме при формуванні правових презумпцій.

О.О. Кримов обґрунтовує доцільність класифікації правових презумпцій на два види: презумпції, направлені на забезпечення прав людини, поваги до його честі та гідності, та презумпції, направлені на досягнення істини у кримінальній справі [12, с.78]. Підтримуючи доцільність проведення такої класифікації, потрібно відзначити, що до першої групи потрібно віднести презумпцію невинуватості, презумпцію необ'єктивності особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора та судді, яким заявлено відвід, тощо. До другої групи можна віднести спростовні та неспростовні презумпції, що впливають на допустимість доказів. Неспростовні презумпції виходять з того, що якщо не були дотримані процесуальні правила доказування, то в такому випадку результат доказування не має абсолютно ніякого значення. Такі презумпції відображені у вигляді безумовних підстав до скасування вироку та окремих правил допустимості доказів. Якщо допущені менш істотні порушення, то набувають чинності спростовні процесуальні презумпції. До правових презумпцій цього виду потрібно віднести і правило, закріплене в ст. 76 КПК України, про обов'язкове проведення експертизи. Якщо вказану слідчу дію не проведено, то відповідна обставина вважається не встановленою.

Крім того, ще однією класифікацією правових презумпцій, яка заслуговує на увагу, є їх поділ залежно від юридичної сили нормативного

правового акту, в якому вони містяться. Так, з урахуванням структурно-ієрархічного критерію законодавства Н.С. Караніна виділяє міжнародно-правові, конституційні, такі, що містяться в законах і підзаконних нормативних правових актах, і локальні презумпції [20, с. 72].

Таким чином, на основі вище викладеного, правові презумпції можуть бути класифіковані за наступними підставами: 1) за фактом правового закріплення – фактичні і юридичні презумпції; 2) за сферою дії – загально-правові, міжгалузеві і галузеві презумпції; 3) за можливістю спростування – спростовні та неспростовні презумпції; 4) залежно від закріплення в матеріальному або в процесуальному праві та з урахуванням значення в правовому регулюванні – матеріально-правові і процесуальні презумпції; 5) за формою правового закріплення – прямі та непрямі презумпції; 6) за напрямком дії – презумпції, направлені на забезпечення прав людини, поваги до її честі і гідності, та презумпції, направлені на досягнення істини; 7) залежно від юридичної сили нормативного правового акту, в якому вони містяться, – міжнародно-правові, конституційні, такі, що містяться в законах і підзаконних нормативних правових актах, і локальні презумпції.

Література

1. Ойгензихт В.А. Презумпции в советском гражданском праве / Ойгензихт В.А. – Душанбе: ИРФОН, 1976. – 190 с.
2. Щекин Д.М. Юридические презумпции в налоговом праве: Учебное пособие / Щекин Д.М. [Под ред. С.Г. Пепеляева]. – М.: Академический правовой университет, 2002. – 252 с.
3. Строгович М.С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / АН СССР, Институт права / Строгович М.С. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1947. – 275 с.
4. Кузнецова О.А. Презумпции в гражданском праве. 2-е изд., испр. и доп. / Кузнецова О.А. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 349 с.
5. Васильев Л.М. Фактические презумпции в советском уголовном судопроизводстве / Л. М. Васильев // Правоведение. – 1982. – № 1. – С. 95 – 99.
6. Теория доказательств в советском уголовном процессе / [Под ред. Н.В. Жогина. – 2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Юридическая литература, 1973. – 735 с.
7. Федотов А.В. Использование оценочных презумпций в процессе доказывания / А.В. Федотов // Журнал российского права. – 2002. – № 5. – С. 87 – 96.

8. Федотов А.В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А.В. Федотов // Журнал российского права. – 2001. – № 4. – С. 45 – 55.
9. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве / Бабаев В.К. – Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. – 124 с.
10. Морквин В.А. Правовые презумпции в уголовном судопроизводстве России: Автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; Криминалистика и судебная экспертиза; Оперативно-розыскная деятельность» / Морквин В.А. – Екатеринбург, 2008. – 26 с.
11. Каминская В.И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / В.И. Каминская. – АН СССР; Институт права [Н.Н. Полянский (отв. ред.)]. – М.: Издательство АН СССР, 1948. – 132 с.
12. Крымов А.А. Правовые презумпции в уголовном процессе: Дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Крымов А.А. – М., 1999. – 215 с.
13. Левенталь Я.Б. К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе / Я.Б. Левенталь // Советское государство и право. – 1949. – № 6. – С. 54 – 64.
14. Астемирова Л.А. К вопросу о материально-правовых презумпциях / Л.А. Астемирова // Российская юстиция. – 2008. – № 7. – С. 8 – 11.
15. Веденеев Е.Ю. Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве / Е.Ю. Веденеев // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 43 – 49.
16. Арсеньев В.Д. О фактах, не подлежащих доказыванию в процессе уголовного судопроизводства / В.Д. Арсеньев // Правоведение. – 1965. – № 1. – С. 97 – 104.
17. Гурвич М. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе / М. Гурвич // Советская юстиция. – 1968. – № 12. – С. 8 – 10.
18. Феннич В.П. Прямі та непрямі доказові презумпції цивільного судочинства / В.П. Феннич // Форум права. – 2008. – № 1. – С. 427-433.
19. Кузнецова О.А. Презумпции в гражданском праве. 2-е изд., испр. и доп. / Кузнецова О.А. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 349 с.
20. Каранина Н.С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: Дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Каранина Н.С. – М., 2006. – 164 с.

Анотація

Гаргат-Українчук О.М. Класифікація презумпцій у кримінальному процесі України. – Стаття.

У даній статті автором досліджуються види презумпцій у кримінальному процесі України. Зокрема, запропоновано класифікувати презумпції на види у кримінальному судочинстві України з огляду на наступні критерії: за фактом правового закріплення, за сферою дії, за можливістю спростування, залежно від закріплення в матеріальному або в процесуальному праві, за формою правового закріплення, за напрямком дії, залежно від юридичної сили нормативного правового

акту, в якому вони містяться тощо.

Ключові слова: презумпції, законність, добропорядність, невинуватість.

Аннотація

***Гаргат-Українчук О. М.* Классификация презумпций в уголовном процессе Украины. – Стаття.**

В данной статье автором исследуются виды презумпций в уголовном процессе Украины, в частности предлагается классифицировать презумпции в уголовном судопроизводстве на основании таких критериев: факт правового закрепления, сфера деятельности, возможность оспаривания, оформление в материальном или процессуальном праве, форма правового закрепления, юридическая сила правового акта.

Ключевые слова: презумпция, законность, добропорядочность, невиновность.

Summary

***Gargat-Ukrainchuk O.M.* Classification of presumption in the criminal process of Ukraine. - Article.**

In this article an author is investigate the types of presumption in the criminal process of Ukraine. In particular, it is suggested to classify presumption on kinds in the criminal process of Ukraine, taking into account next criteria: in fact of the legal fixing, after the sphere of action, after possibility of refutation, depending on fixing in material or in a judicial right, on a form the legal fixing, after direction of action, depending on legal force of normative legal act in that they are contained and others like that.

Keywords: presumption, legality, goodwill, guiltlessness.

Б.М. Дердюк

кандидат юридичних наук,
старший викладач

кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Івано-Франківського факультету
Національного університету
«Одеська юридична академія»,